

„Защо да не направят поне една притурка към историята, наричайки я, естествено, с някакво незабележително име, за да могат жените да фигурират вътре, без това да изглежда непристойно?“

Вирджиния Улф
„Собствена стая“, 1929 г.

ПРЕДГОВОР

Макар и все още посрещана от по-консервативно настроените изследователи с резерви, подозрение и дори понякога насмешка, историята на жените вече категорично успя да се утвърди като повече или по-малко автономна област в научното дирене. За относително краткото време на своето съществуване (оформянето ѝ като самостоятелна дисциплина датира едва от годините след Втората световна война) тя претърпя твърде динамично развитие, като само за няколко десетилетия се превърна от почти маргинален жанр в истински историографски хит.

* * *

Началната фаза на „женската“ вълна в историческите изследвания датира приблизително от 60-те години на миналия век. Разбира се, това не означава, че дотогава жените са били изцяло подминавани като обект на историческите проучвания. Разликата обаче е там, че в следвоенните времена на женската тема вече започва да се гледа не просто като на един от многото възможни сюжети, към които би могъл да насочи специалистът историк, а като на един вид политическа и нравствена кауза, пряко подчинена на идеята за еманципация на жената. Съчиненията от този, условно казано, първи период от развитието на женските исторически изследвания откровено обслужват борбата за гражданско равнопоставяне на представител-

---

* Прев. И. Василева

ките на нежния пол. Успоредно с нарастващата популярност на женските движения пък все по-голямо самочувствие трупа и „женската“ история. Учените, посветили се на изследвания на жената и пола, вече не схващат професионалната си мисия като спомагателна, сиреч призвана да произвежда някакви „женски“ апендикси към наличната „основна“/андроцентрична история. По-скоро те са склонни да придават на заниманията си един по-висш смисъл, разглеждайки ги не толкова като допълнение, колкото като алтернатива на традиционния начин за „правене“ на история. Нерядко дори под крилатото мото „да се върнат жените на историята и да се върне историята на жените“ разумните граници биват прекрочвани и се стига до крайности, като например тази цялата сътворена в миналото историопис да бъде обявявана за някаква едва ли не съзнателна научна фалшификация, целяща обслужване интересите на силния пол¹.

Като следствие от бързите успехи на женските движения в Европа и Новия свят обаче феминистичният патос на създаваната там женска история много скоро затихва, за да бъде заменен от едно сравнително хладно академично любопитство. Заедно с това се изместват и акцентите в „женските“ изследвания. Така например, докато по-ранните представители на „женското“ направление в историята предпочитат да съживяват сенките на изтъкнати жени „героини“, чийто пример би могъл да се вземе на въоръжение от войнстващия феминизъм, следващото, вече недотам феминистки индоктринирано поколение учени не е склонно да обръща толкова голямо внимание на „ролята на личността“, а се насочва приоритетно към битието на „обикновените“ жени. В края на краищата, отстъпвайки от страстите на текущата политика и отгърсвайки се от радикалния феминизъм, историята на жените постепенно се вмества в един по-широк контекст, като се превръща в клон от т. нар. *Gender Studies* – онова модерно направление в науката, което си поставя за задача изучаването на пола като социален и културен феномен и от 70-те – 80-те години на XX в. лека-полека завладява всички сфери на хуманитарното знание².

Не може още тук да не се спомене и нещо твърде характерно за цялостния облик на съвременните женски изследвания – техният подчертан аван-

---

¹ За насоките и перспективите на „женската история“ срв. Историци за историята. Съст. М. Тодорова. С., 1988, 393–412.

² Най-общо за развитието на „женските“ изследвания вж. *Scott, J. Women's History.* – In: *New Perspectives on Historical Writing.* Ed. by P. Burke. Polity Press, 1991, 42–65.

гардизъм. Зародила се като вид дисидентство спрямо „класическото“ разбиране за история, историята на жените и на пола от самото си начало съвсем естествено започва да се родее с най-модерните търсения и тенденции в историографията и особено с линията на т.нар. нова история, която набляга повече на социално-икономическите, демографските, културните и пр. структури, отколкото на политическите събития; повече на „дългосрочния“, отколкото на „краткосрочния“ период; повече на „всекидневния жизнен свят“ на хората, отколкото на официалните институции. Напълно в унисон с тежненята на „новата“ история, историята на жените и пола също се стреми да бъде в много голяма степен история на „цялостния човек“. Тя съвсем целенасочено се ориентира към един интердисциплинен подход и се опитва да преодолява установените граници не само между историята и останалите хуманитарни дисциплини, но и между хуманитарните и точните науки, като в частност без колебание вкарва в арсенала си непопулярните до Втората световна война „количествени методи“³.

* * *

В най-груби линии пътят на женската ориенталистика повтаря еволюцията на „общата“ женска история – от първоначалната неприкрита ангажираност с каузата на феминизма към една все по-очебийна неутралност, присъща за *Gender Studies*.

Прави впечатление обаче, че изследванията по история на жените от мюсюлманския Изток все още носят печата на една твърде осезателна политизация – факт, който естествено трябва да се обясни преди всичко с неравностойното и до ден днешен положение на представителките на слабия пол в повечето мюсюлмански страни. Всъщност актуалността на темата за еманципацията на ислямската жена представлява нож с две остриета за развитието на женския жанр в ориенталистичната история. От една страна, тази актуалност често снижава равнището на научната продукция до нивото на публицистиката. От друга страна, същата тази актуалност е залог за поддържането на един непрекъснат и дори нарастващ интерес към женската проблематика, което пък логично води и до сериозни научни резултати и постижения. Показателно е например, че някои от най-добрите образци на

---

³ За жалоните на т. нар. нова история вж. есето на *Льо Гоф, Ж.* Новата история. – Във: *Историци за историята...*, 228–254.

женската ориенталистика се появяват на бял свят като отговор на големия обществен дебат, провокиран от привържениците на движението за „ислямско Възраждане“. Защото, пледирайки за възстановяване на нормите и моделите на „автентичния“ ислям, сторонниците на идеята за мюсюлмански Ренесанс неминуемо допират до въпроса за съдържанието на този отдавна отишъл в историята „истински“ ислям и в частност – за ролята на жената в него⁴.

Мощното навлизане на феминистичния дискурс в ориенталистиката обаче не се дължи само на сляпо следване на поредната научна мода, нито пък може да се обясни само като специфична ответна реакция на мудната, а на места и почти нестартирала еманципация на ориенталските жени. То произтича и от логиката на самото вътрешно развитие на науките за Оrientsа и е неразривно свързано с процеса на драстично разширяване на тяхната изворова база в следвоенния период. Може би най-добър пример за това е начинът, по който се развива османистичната женска история.

Въпреки забележителното място, което заема в историята на ислямския свят, Османската империя и особено по-ранните векове от нейното съществуване сравнително късно започват да привличат погледите на ислямоведите с вкус към женската проблематика. Всъщност години наред изследователският интерес е концентриран предимно върху две епохи от развитието на мюсюлманския свят: епохата на ранния и „класическия“ ислям (VII–XII в.), когато се формира мюсюлманската цивилизация и се полагат основите на специфичния за тази цивилизация женски статут, и епохата на модернизацията (XIX–XX в.), когато същата тази цивилизация започва да се вестернизира, да губи своя интегритет и да отстъпва от хилядолетните си традиции, включително и по отношение на жените. Обяснимо е следователно защо периодът XV–XVII в. от османската история, който хронологично попада в празнината между споменатите две ключови за историографията епохи, дълго време си остава почти неразработен в женски аспект⁵. Малкото образци на женската османистика, публикувани до 70-те години на XX в. носят всички белези на традиционната историография, която излиза от виж-

---

⁴ Вж. напр. *Ahmed, L. Women and Gender in Islam. Historical Roots of a Modern Debate.* Yale University Press, New Haven and London, 1992; *Stowasser, B. F. Women in the Quran, Traditions and Interpretation.* New York, Oxford. Oxford University Press, 1994 и др.

⁵ Срв. *Zilfi, M. Introduction.* – In: *Women in the Ottoman Empire. Middle Eastern Women in the Early Modern Era.* Edited by M. Zilfi. Leiden-New York-Köln, 1997.

дането, че човешката история е преди всичко история на държавата и официалните институции. Съответно тези съчинения се занимават повече с видните, отколкото с обикновените жени, а доколкото част от тях все пак са ориентирани и към жените от простолюдието, те разкриват най-вече формалния им статус и в много малка степен реалното им положение. Почти без изключение всички те са изградени върху източници с нормативен и официозен характер – трудове на видни ислямски правоведи; промулгирани от владетелите светски законници; различни документи, изхождащи от органите на централната власт; дворцова историография и пр.

Наченалото в годините след Втората световна война все по-усилено проучване на богатите османски архиви обаче неминуемо води към промяна в интензивността, а оттам и в насоката на женските османистични изследвания. При работата си в архивите историците се сблъскват с редица незаслужено пренебрегвани в миналото типове източници (съдебни, данъчни, наследствени и вакъфски регистри; регистри с жалби на поданици до централната власт и пр.) – все източници, които предоставят очевидни, при това многообещаващи възможности за разработване на женската проблематика. Новоразкритите документи дават не само силен тласък, но и нови гледни точки на османистичната женска история. Благодарение например на факта, че те съдържат масови данни за редовите провинциалистки, на преден план в историческите изследвания сега излиза темата за обикновената жена – селянка или гражданка (което в никакъв случай не означава, че е загубен интересът към жените от елита). Съществено е освен това обстоятелството, че на повечето от вкараните в научен оборот нови източници добре приляга етикетът „реални“, понеже заложената в тях информация е показателна не толкова за господстващите през съответната епоха норми, колкото за тяхното приложение. Така със самото си съдържание новопривлечената архивна документация поощрява изследователите да изоставят популярния до този момент нормативен ракурс и да започнат да сглобяват мозайката на реалното женско всекидневие⁶. Резултатите не закъсняват. Свежият архивен материал открива прозорец към един неочаквано пъстър и богат и което е най-важното – твърде активен женски свят, който съвсем не се покрива с митологемата за средновековната мюсюлманска жена като вечна зат-

---

⁶ За различните типове източници, използвани в женските ислямистични изследвания, срв. *Keddie, N. R. Problems in the Study of Middle Eastern Women*. – *IJMES*, 10, 1979, 228–229.

ворничка в харема, обречена на тотална робия в брака и на пълна изолация от всички важни сфери на обществения живот⁷.

Изключително важно е да се отбележи също така, че както под диктовката на новите „реални“ източници, така и в резултат от глобалните промени в мисленето и светоусещането на по-младите поколения учени през последните едно-две десетилетия на XX в. драстично се променят и подходите към историята на ислямската цивилизация, а в частност – и към женския ѝ дял. Все по-целенасочено съвременната хуманитарна наука се опитва да скъса с т. нар. ориентализъм, т. е. с онзи, макар и не непременно негативен, но във всички случаи покровителствено-снизходителен маниер на третиране на Изтока като свят екзотичен, мистичен, изтъкан от непонятни за европееца ирационални подбуди и страсти и най-вече безнадеждно закъснял в развитието си⁸. Малко по малко изследователите започват да се разделят с наследения от ерата на колониализма високомерно-европоцентричен менталитет и с виждането, че през цялата прединдустриална епоха положението на ислямската жена останало, кажи-речи, непроменено в сравнение с времента на пророка Мохамед, като започнало да се трансформира към по-добро

---

⁷ Вж. напр. *Матковски, Ал.* Граѓански бракови и разводи на християни во Македонија и на Балканскиот полуостров во време на турското владеење. Студија од правната и културната историја. – ГИНИ, 1973, 3, 83–118; *Jennings, R. C.* Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records – The Sharia Court of Anatolian Kayseri. – JESHO, 18, 1975, 53–114; *Bates, Ū.* Women as Patrons of Architecture in Turkey. – In: Women in the Muslim World. Ed. By L. Beck and N. Keddie. Cambridge, Mass., 1978 (Second Printing. Harvard University Press, 1979), 245–260; *Gerber, H.* Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600–1700. – IJMES, 12, 1980, 231–244; *Davis, F.* The Ottoman Lady. A Social History from 1718 to 1918. New York-London, 1988; *Baer, G.* Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546. – Asian and African Studies (Jerusalem), 17, 1983, 9–27; *Marcus, A.* Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th century Aleppo. – JESHO, Vol. XXVI, Part II, 1983, 137–163; *Tucker, J. E.* Women in Nineteenth Century Egypt. Cambridge University Press, 1985; *Peirce, L. P.* The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. Oxford University Press, 1993; *Ze’evi, D.* Women in 17th century Jerusalem: Western and Indigenous Perspectives. – IJMES, 27, 1995, 157–173; *Reilly, J. A.* Women in the Economic Life of Late-Ottoman Damascus. – Arabica, XLII, 1995, 79–106; *Zilfi, M.* „We Don’t Get Along“: Women and *Hul* Divorce in the Eighteenth Century. – In: Women in the Ottoman Empire..., 264–296; *Seng, Y. J.* Invisible Women: Residents of Early Sixteenth-Century Istanbul. – In: Women in the Medieval Islamic World. Power, Patronage, and Piety. Ed. by Gavin R. G. Hambly. St. Martin’s Press, New York, 1998, 241–268; *Zarinebaf-Shahr F.* Women and the Public Eye in Eighteenth-Century Istanbul. – Ibidem, 301–324 и др.

⁸ Вж. *Caud, E.* Ориентализмът. Прев. Л. Дуков. С., 1999.

едва със старта на модернизацията и поевропейчването на Ориента⁹. Отказвайки се повече да приемат на доверие тезата за едва ли не априорно подразбиращата се ориенталска застиналоост, учените впрягат усилията си в скрупулъзни и пределно конкретни изследвания върху статута на жената от различни региони на ислямския свят през различните исторически периоди. Всичко това, разбира се, спомага за изграждането на далеч по-точна представа за динамиката на процесите в ислямския/османския свят и за евентуалната им локална специфика.

* * *

Дори най-беглият преглед на наличните „женски“ съчинения, посветени на първите столетия от съществуването на Османската империя, ще ни покаже крайно неравномерното им разпределение в регионален план. Видно е, че до този момент османистите са се фокусирали изключително върху жените от арабските и малоазийски провинции и градове на империята, както и върху женското население от столицата Истанбул¹⁰. За сметка на това представителките на нежния пол от европейските територии на османската държава не са били удостоявани с особено внимание, и то не само от страна на световната историография, но и от страна на местната историческа наука. Този минимален интерес на младите балкански национални историографии (тук спада и българската) към темата за жената през първите векове на османското владичество на полуострова е лесно обясним. До не чак толкова отдавна в балканските страни и особено в тези, върху които османската държава е упражнявала пряко господство, еднозначно доминираха крайно негативните нагласи към османската действителност. На османското завоевание се гледаше като на катастрофален цивилизационен срыв, прекъснал за векове наред нормалното/възходящо развитие на балканските народи. При такъв един прочит на историята като най-националнопродуктивна, а следователно – и най-достойна за научно внимание, се разглеждаше

---

⁹ Срв. за „модернизационната парадигма“ у *Zarinebaf-Shahr F. Women, Law and Imperial Justice in Ottoman Istanbul in the Late Seventeenth Century*. – In: *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*. Ed. by Amira El Azhari Sonbol. With Foreword by Elisabeth Warnock Fernea. Syracuse University Press, 1996, 81–82.

¹⁰ Срв. напр. цитираната в бел. 7 литература.

финалната фаза на османското владичество – тази на балканските възраждания, схващани не толкова като интегрална част от общия за цялата Османска империя процес на модернизация и кристализиране на националната идея, колкото като пряко отрицание на цялата ислямска/османска цивилизация. Възгледът за Възраждането като за едно своеобразно възкръсване на балканските народи (а съответно и на техните жени) от историческото небитие на чуждата иноверна власт („робството“) може добре да се илюстрира с разсъжденията на една сръбска авторка, според която едва през XIX столетие, подир „векове мълчание“, сръбките отново успели да се завърнат на сцената на историята¹¹. На този общ фон съвсем закономерно изглежда фактът, че първата (а съвсем доскоро и единствената) българска монография за жените през османско време е свързана именно с епохата на Възраждането¹². Едва в последните двадесетина години това историографско статукво започна да се променя. Както при съседите, така и у нас женските изследвания върху ранните векове на османското владичество набират скорост, като при това в тях вече се отделя внимание и на представителките на мюсюлманската общност. Изоставането обаче все още се чувства. Факт е например, че и до ден днешен женската история от по-ранния османски период е представена главно със своя брачен/бракоразводен ракурс¹³,

---

¹¹ *Nikolajević, Iv.* Daily Life of Women in Medieval Serbia. – In: Frau und spätmittelalterlicher Alltag. Internationaler Kongress Krems an der Donau. 2 bis 5 Oktober 1984. Wien, 1986, p. 437.

¹² *Паскалева, В.* Българката през Възраждането. С., 1964.

¹³ Вж. напр. *Тодорова, М.* Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите. – ИП, 1983, 4, 85–99; *Същата.* Брак и брачност в България през XIX век. – ИП, 1989, N 3, 59–77; *Иванова, Св.* Мюсюлманки и християнки пред кадийския съд в Румелия през XVIII в.: Брачни проблеми. – ИП, 1992, X 10, 76–87; *Същата.* Брак и развод в българските земи (XVI–XIX в.). – ИНБКМ, Т. XXII (XXVIII), С., 1996, 159–193; *Същата.* Каквото повелява законът съпружески. Съдебно третиране на брачните проблеми на християнките у нас през XV–XVIII в. – В: Граници на гражданството: Европейските жени между традицията и модерността. Съст. Кр. Даскалова и Р. Гаврилова. С., 2000, 30–62; *Тодорова, О.* Еволюция християнских възгледов на смешанные браки (християн с мусульманами) в XV–XVIII вв. – ВНР, 1991, 1, 46–62; *Същата.* Православният брак през първите векове на османското владичество и предизвикателствата на исляма. – В: Религия и църква в България. Социални и културни измерения на православието и неговата специфика в българските земи. С., 1999, 330–346.

докато всички останали аспекти на женската тематика са повече или по-малко подценени, а изключенията се броят на пръсти¹⁴.

Настоящата монография¹⁵ представлява първи по рода си опит – с всички произтичащи от това несъвършенства и непълноти – за поне частично запълване на набелязаните вече „бели петна“ в женската история на централнобалканските провинции на Османската империя (ще рече, днешните български земи и най-близко прилежащите им по суша територии) през XV–XVII в.

В началото – няколко думи за териториалния обхват на изследването. Малко размитото понятие Централни Балкани като че ли най-адекватно отразява избрания в тази книга регион, доколкото той явно не може да бъде кратко и точно описан нито посредством валидното за периода XV–XVII в. османско териториално-административно деление, нито посредством днешното балканско държавно деление. Вярно е наистина, че през разглежданата епоха регионът попадал в сърцевината на най-голямата османска териториално-административна единица в Европа – Румелийското бейлербейство със столица София (поради което нерядко в изложението сме си позволявали да говорим за жените от Централните Балкани като за „румелийските жени“), но без съмнение терминът Румелия въпреки непрекъснатото намаляваща в течение на вековете териториален обхват на едноименното бейлербейство е прекалено широк, за да бъде в нашия случай точен. Разбира се, с просто око може да се забележи, че всъщност предлаганата работа визира

---

¹⁴ За някои небрачни аспекти от битието на жената през първите османски столетия вж. *Тодорова, О.* Някои въпроси на женския статут през XVI век (върху материал от българските земи). – В: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век.* С., 1996, 103–126; *Същата.* Жените в София през 70-те г. на XVII век (по данни от един регистър с наследствени описи). – ИП, 1996, кн. 3, 3–40; *Същата.* Проституцията в българските земи през ранните векове на османското владичество. – В: *Граници на гражданството...*, 63–78; *Същата.* Прислужници и конкубини: робините – една неизследвана социална категория от епохата на османското владичество (XV–XVII век). – ИБ, № 1–2, 2002, 230–268; *Същата.* „Мъжки времена“? (Жената в публичното пространство през първите столетия на османското владичество). – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век.* С., 2003, 63–153; *Грозданова, Е., Андреев, Ст.* „Книгата на жалбите“ от 1675 г. за помохамеданчена девойка от с. Аврен, Крумовградско. – Родопи, 1993, № 4, 1–4; *Същите.* Женският жребий според „Книги на жалбите“ от XVIII век. – ИБ, 1998, 2, 165–174.

¹⁵ Изследването беше започнато с подкрепата на фондация „Отворено общество“ в рамките на програмата Research Support Scheme (OSI/HESP, grant № 518/1997).

преди всичко жените на България. Понятието Централни Балкани обаче беше предпочетено пред алтернативните България/български земи и изведено в заглавието по две причини: от една страна – поради очевидния факт, че през далечните XV–XVII в. българското етническо пространство се простираше доста отвъд границите на съвременната ни държава, но от друга страна – и поради факта, че в народностно отношение периферията на това пространство съвсем не била „чиста“, а се състояла от силно смесени в етническо отношение региони¹⁶. Впрочем, като се има предвид, че в Османската империя етничността всъщност не играела кой знае каква роля с оглед статута на поданиците, в т.ч. и жените (във всеки случай не и колкото конфесионалната принадлежност – категория, която за империята се явявала социален разграничител от най-висша стойност), то възможността от време на време да прескачаме и отвъд границите на българското пространство изобщо не би следвало да ни смущава.

А сега едно пояснение за обекта на изследването. Като казахме, че монографията е посветена преди всичко на жените на България, няхахме предвид само етническите българки, а още по-малко само християнките. Напротив, като изхождахме от презумпцията, че животът на балканските народи под османска власт протичал в една ярко очертана контактна зона между две цивилизации, зона, на чиято територия християнството и ислямът съжителствали едновременно в яростно противостояние и в тихо взаимодействие помежду си, сметнахме за наложително да подходим с еднакво внимание към жените и от двете основни вероизповедания – християнското и мюсюлманското. Една от най-важните задачи, които си постави изследването, се свеждаше до това, да се напишат поне някои от типично женските измерения на определящия облик на епохата християно-мюсюлмански конфликт-контакт, което пък означаваше да се търсят отговори на въпросите, по какво се е различавало и по какво си е приличало битието на жените от двете основни верски групи, а също и дали близкото съжителство и непрекъснатото преливане на големи човешки маси от християнската към мюсюлманската общност е довело до някакви значими взаимни влияния в начина им на живот. За жалост първоначалното ни желание в монографията да бъде отделено подобаващо място и на представителките на другите по-значими конфесионални/етноконфесионални общности от Централните Балка-

---

¹⁶ По въпроса за българските етнически граници през този период срв. *Грозданова, Е.* Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989, 45–53; *Георгиева, Цв.* Пространство и пространства на българите XV–XVII век. С., 1999, 16–58.

ни (и най-вече на еврейките) се оказа практически неизпълнимо, тъй като то би довело до неимоверно нарастване обема на работата, а и неминуемо би разводнило нейната структура. Убедени сме, че за едно добросъвестно и подробно представяне на тази интересна, сложна и специфична проблематика по-подходящо би било едно самостоятелно изследване.

Предложеният на вниманието на читателите текст трудно би могъл да се причисли към някой „чист“ исторически жанр. Във всеки случай той със сигурност не спада към разряда на традиционната повествователна история и ще изтъкнем, че тази му характеристика е обусловена не от някаква авторова неприязън към класическия исторически разказ, колкото от особеностите на самия изворов материал. В историята на българските и съседните им балкански провинции на Османската империя от първите векове на чуждото владичество – каквато ни я описват познатите ни до момента източници – липсват открояващи се женски фигури. Липсват значими местни „героини“, които да са оставили неизличима диря в историята на своя народ, регион или населено място. След XV в. няма нито една женска биография – било на елитна или на обикновена румелийска жена, на християнка или на мюсюлманка, на селянка или на гражданка, – която да може да бъде възстановена изцяло или поне в удовлетворителна степен. Наистина източниците ни срещат със стотици и дори хиляди жени, но тези срещи документират само някакъв отделен епизод от техния жизнен път. Жените, с други думи, ни се представят не като пълнокръвни личности, а по-скоро като някакви статистически единици, чийто опит в едни или други ситуации би могъл да бъде анализиран, обобщен и съответно класифициран като типичен или нетипичен. В крайна сметка самата специфика на изворовата база предопределя по-голямата близост на текста с образците на „новата“, отколкото с тези на „класическата“ история, което ще рече, че той залага не толкова на събитийността и хронологичността, колкото на проблемно-структурния подход.

Трудът се открива с въвеждаща част, с която авторът преследва две цели. От една страна, като превежда набързо читателите през дългия и сложен лабиринт на мюсюлманската женска история от самото възникване на исляма до създаването на Османската империя, той се стреми да разположи историята на жените от България и Балканите през XV–XVII в. в по-широк контекст, като открие някои важни генерални тенденции и локални специфики в общия исторически процес и въведе някои основни понятия, с които ще борави по-късно. От друга страна, с тази въвеждаща част, в която е поставен и въпросът за съдбата на завареното женско население по време на османското завоевание и за механизмите на адаптацията му към новия ис-

лямски ред, се цели един плавен преход към същинското изложение, което разглежда положението на жената във вече установения „*Rax Ottomanica*“.

Същинската част на монографията следва доста типичната за женските изследвания двуделна структура, която залага на популярното разграничение между домашна/частна и извъндомашна/публична сфера. Колкото и формално и в крайна сметка не съвсем коректно да е такова едно разграничение, то като че ли се оказва най-сполучливо с оглед организацията на материала и затова бе предпочетено въпреки цялата му условност.

В работата си върху първия дял, където са разгледани по-„интимните“ аспекти от битието на жената (сиреч животът ѝ в семейно-брачна среда, както и различните фази на индивидуалния ѝ жизнен цикъл), авторът беше изключително много улеснен от сравнителното обилие на заглавия, върху които можеше да се облекне (става дума най-вече за публикации, осветляващи позициите на българската/балканската жена в брака и при бракоразвода). Все пак този дял не носи компилативен характер. Преди всичко тук се поставят редица въпроси около т.нар. матримониален режим, които досега напълно са убягвали от вниманието на специалистите. Освен това в труда успоредното разглеждане на положението на жената в мюсюлманските, християнските и смесените бракове е подчинено на принципно нова идея – идеята да се покаже не само степента на взаимно влияние помежду им, но и да открие брака като един от немаловажните инструменти за ислямизация и „османизация“ на част от завареното българско и балканско женско население. За пръв път в нашата литература тук се прави и опит наред със съпружеството (което така или иначе винаги е стояло в центъра на изследователското внимание) да се осветлят и други важни стадии от жизнения цикъл на средностатистическата румелийска жена като малолетието, майчинството и вдовството.

Колкото и важни да са обаче с оглед на цялостната реконструкция на женския статут през османската епоха поставените в първия дял въпроси, очевидно е, че ефективното извеждане на жените от сивата историческа „зона на здрача“ може да бъде постигнато само ако се надскочат рамките на брака и семейството, в които по инерция сме свикнали да затваряме женското битие от предмодерните времена. С други думи, възниква въпросът, каква била позицията на жената в „макросвета“. На тази тема е посветен вторият дял на книгата, оказал се в редица отношения далеч по-сложен за разработване от първия поради крещящата липса на предшестваша изследвания върху жените от Балканския регион. И ако по част от пунктовете, въз основа на които се търси отговор за мястото на жените в обществото, от чуждата ли-

тература все пак могат да бъдат заимствани някои вече достатъчно добре отработени изследователски модели (например за отношението на жените към собствеността и възможностите им да оперират с нея, както и за представянето на жените пред органите на правораздаването), то по други пунктове – като например този за формалната и неформалната социална и професионална структура на женското румелийско общество или този за достъпа на представителките на нежния пол до публичното пространство и за характера на техните публични изяви – авторът трябваше да тръгне почти от нулата.

Обосновката на избраните хронологически рамки съвсем резонно се смята за един от задължителните параметри на всяко историческо изследване. Наистина в съвременната ни историография хронологическият отрязък XV–XVII в., квалифициран обикновено като епоха на османския феодализъм или предвъзрожденски векове, е придобил широка популярност и като че ли почти не се нуждае от допълнително легитимиране. Но все пак защо XV–XVII в.? Ясно е, че долната граница на този „дълъг период“ („la longue durée“, ако се придържахме към лансирания от Фернан Бродел термин) насочва към времето на османското завоевание, респективно към времето на установяване на онзи нов социално-правен ред, за който именно ще иде реч в следващите страници. За разлика от долната обаче горната хронологическа граница на изследването не маркира никакъв завършен етап от еволюцията на женския социално-икономически или юридически статут (впрочем още един пример, потвърждаващ многократно изтъквания от специалистите факт, че периодизацията на женската история невинаги съвпада с периодизацията на „общата“). В нашия случай тя е определена по-скоро по целесъобразност – по простата причина, че в противовес на XV и XVI в., които не предлагат кой знае какво обилие от документи по темата, XVII в. е първото столетие на османското владичество, за което разполагаме с обемен автентичен изворов материал за румелийските жени.

* * *

Преди да се спрем по-подробно на изворите, върху които е построено това изследване, нека направим една необходима уговорка. Става дума за това, че темата за жената на Балканите през Средните векове е белязана с печата на една много специфична изворова недостатъчност, но не в количествен, а в качествен план. Наред с други социални и възрастови групи (като например простолюдието и децата) жените спадали към т.нар. от Арон Гуревич безмълвно мнозинство. Почти всичко, което знаем за редовите, пък

и до голяма степен за елитните средновековни балкански жени, е излязло изпод перото на мъжете и отразява именно техните разбирания за мястото на жената в социума. За османска Румелия от периода XV–XVII в. също липсват извори, съставени от жени, т. е. липсва каквато и да било „вътрешна“ информация.

Ала макар и стопроцентово „мъжки“, източниците, с които разполагаме, съвсем не са малко и съвсем не са за пренебрегване. Най-надеждна и най-богата информация безспорно предлагат османотурските извори.

Сред използваните тук османски източници първостепенно място заемат документите от протоколните книги (сиджили) на местните кадийски съдилища, които правораздавали върху основата на мюсюлманското религиозно право (шерията) и османското светско право (кануна). Несъмнените достоинства на сиджиловия материал се заключават не само в автентичността на отразените в него събития, но и в сравнително голямото разнообразие от житейски ситуации, които той покрива. В кадийските книги ще открием всевъзможни „женски“ документи: нотариални записи за покупко-продажбени сделки с недвижимост и движимост, включително и покупко-продажби на роби и робини; документи за учредяване на настояничества; документи, удостоверяващи сключването на бракове, регистрирането на разводи или уреждането на различни спорове, възникнали във връзка с разтрогването на брак; свидетелства за освобождаване на робини; описи на наследства на починали жени и пр. Все в регистрите на кадийските съдилища ще срещнем и други документи, които показват жените като ищци или ответници по дела от най-различен характер – имуществени, наследствени, семейно-брачни, криминални и др.¹⁷ Друг голям плюс на кадийските документи е възможността, която те дават за статистическа обработка на информацията – особено при покупко-продажбите и наследствените описи. Важно е да се подчертае обаче, че историческата реалност, на която ни правят свидетели кадийските документи, е деформирана от прокрустовото ложе на канцеларския протокол в шериятските съдилища. Така една немалка и във всеки случай съвсем не безинтересна за историка част от действителността остава безвъзвратно скрита зад стандартизирани фрази и формули, които пораждат тягостното впечатление за липса на значими нюанси.

---

¹⁷ Вж. Градева, Р. За правните компетенции на кадийския съд през XVII век. – ИП, 1993, 2, 98–119.

В пълен контраст с тази типова монотонност на кадийските регистри, другият широко използван от нас източник – фетвите (компетентни мнения на високопоставени ислямски правоведи по различни правни казуси, обикновено поднесени под формата на разгърнат въпрос и кратък отговор), представя една изключително пъстра и богата палитра от ситуации. Слабостта на фетвите като исторически извор обаче се състои в това, че е невъзможно да се отсъди кои от тези ситуации са почерпани от действителността и кои са просто юридическа казуистика, ерудитски упражнения по юриспруденция, неосноваващи се на конкретни случаи. По принцип фетвите не само че не били датирани, но и основните „действащи лица“ в една фетва, дори когато това били съвсем реални субекти, по правило фигурират в текста ѝ не с истинските си, а с фиктивни имена (най-често Зейд, Амр или Бекр – за мъжете, Хинд или Зейнаб – за жените)¹⁸. Все пак фетвите не следва да бъдат подценявани като исторически извор и особено като извор за женската история. Първо, тъй като отразените в тях правни тълкувания, макар и може би не сто на сто прилагани, трябва да са имали известна тежест в обществото, и второ – защото те помагат на изследователя ако не в друго, то поне да дефинира по-точно своята проблематика¹⁹.

Ако документите на кадийските съдилища са в най-висока степен „реални“ документи, отразяващи истински факти от миналото, а фетвите принадлежат по-скоро към „идеалния“ тип източници, които се облягат на шериятската норма, като я тълкуват и „творчески“ доразвиват, то документите, излезли от канцелариите на централната администрация, не могат да се причислят еднозначно нито към „реалния“, нито към „идеалния“ тип извори. Част от тях, като например издаваните от името на султаните светски закони (кануни), както и някои височайши укази, които, макар и издадени по някакъв конкретен повод, на практика са действали със силата на закон, трябва да се отнесат към „идеалните“ източници. Други документи на централната власт попадат по-скоро в разряда на „реалните“ извори. Такива са например фискалните описи, в които като данъкоплатци понякога фигурират и жени. Такива са и някои султански заповеди до локалните органи на властта,

---

¹⁸ За начина на издаването, оформлението, съдържанието и юридическата стойност на фетвите вж. по-подробно *Heyd, U. Some Aspects of the Ottoman Fetva. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London, XXXII, 1 (1969), 35–56.*

¹⁹ Срв. *Imber, C. Women, Marriage and Property: Mahr in the BEHCETÜ'L-FETAVA of YENİŞEHİRLİ' ABDULLAH. – In: Imber, C. Studies in Ottoman History and Law. The Isis Press. Istanbul, 1996, 287–288.*

издадени във връзка с различни молби или оплаквания, чрез които поданиците на падишаха (включително и лица от женски пол) апелирани към централната власт.

Съществена част от османските извори, цитирани в монографията, са непубликувани архивни източници, датирани от средата на XVI до края на XVII в. Повечето от тях се съхраняват в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. Това са сиджилни на шериатските съдилища в градовете София, Русе и Видин²⁰, както и някои ръкописни и старопечатни сборници от *фетви*²¹. Архивната база на изследването е обогатена и с някои документи (вакъфски регистри, мюхимме дефтери и шикяйет дефтери) от колекцията на „Башбаканлък Османлъ Аршиви“ в Истанбул, Република Турция²². Друга немалка част от привлечените османотурски документи са обнародвани в наши и чужди сборници, монографии и статии²³. Ползвани са също така, макар и по-ограничено, и то в

---

²⁰ НБКМ–ОО. Колекция сиджилни: *S 344* (София, 1550 г.), *S 1 bis* (София, 1617/1618), *S 308* (София, 1619), *R 1* (Русе, 1656/1657), *S 12* (София, 1671/1678), *S 85* (София, 1680/1681), *S 149* (София, 1683/1684), *R 3* (Русе, 1686/1688), *R 4* (Русе, 1695/1698), *R 2* (Русе, 1698/1699), *S 13* (Видин, 1698/1699), *S 14* (Видин, 1699/1702).

²¹ Пак там, *Op 657*; *O II 431*, *O II 432*.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Tapu Defteri 542* (1566–1569); *Mühimme Defteri No 46* (1581–1582 г.); *Atik Şikâyet Defteri No 2* (1652–1653 г.); *Atik Şikâyet Defteri No 31* (1699 г.).

²³ *Elezović, Gl. Iz Carigradskih Arhiva. Mühimme Defteri*, Beograd, 1950 (Srpska Akademija Nauka. Zbornik za istočnjačku Istorisku i knjizevnu građu. Knjiga II. Istoriski Institut. Knjiga 1); *Barkan, Ö. L. Edirne Âskeri Kassami'na Âit Tereke Defterleri* (1545–1659). – *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5–6, Ankara, 1968; *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, bearb. von *Galab D. Galabov*, herausg. von *Herbert W. Duda*. München, 1960; *Düzdağ, E. M. Şeyhülislâm Ebus-su'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı. Fetâvâ-yı Ebusu'ûd Efendi. Şûle Yayınları*. Istanbul, 1998; *Heyd, U. Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Ed. by V. L. Ménage. Oxford. At Clarendon Press, 1973; *Genç, N. XVI Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası. Eskişehir*, 1988; 3 Numaralı Mühimme Defteri (966/ 1558–1560). <Özet-Transkripsiyon ve Indeks>. I. Ankara, 1993; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/ 1564– 1565). <Özet-Transkripsiyon ve Indeks>. I–II. Ankara, 1995; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978/ 1570–1572). <Özet-Transkripsiyon ve Indeks>. I. Ankara, 1996; Турски споменици. Књ. 1. Св. 1. 1348–1520. Сабрао, средно, превео, протумачио и обажвио Глиша Елезовић. Београд, 1940; Македонија во XVI и XVII век. Документи од Цариградските архиви 1557–1645. Прев., ред. и коментар Д. Шопова. Скопје, 1955; ТИБИ. Т. I–II. С., 1961–1966, Т. VI–VII. С., 1977– 1986; ТИИПБЗ. Т. I–II. С., 1961–1971; ТДИМН. Серија прва: 1607–1699. Т. I–IV. Скопје, 1963–1972; По следите на насиетието. Документи и материали за налагане на исляма. Съст. П. Петров. Второ основно преработено и допълнено издание, Част 1–2. С., 1987–1988; Османски документи за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.) Серија извори–2. С., 1990 и др.

превод, някои османски наративи – исторически съчинения, пътеписи и др.²⁴ Като се има предвид огромното османско документално богатство, почти излишно е да правим уговорката, че въпреки усилията ни за максимално уплътняване на османотурската изворова база на това изследване неоползотворени от нас безспорно са останали десетки, а може би стотици и дори хиляди османотурски документи, които имат отношение към историята на румелийските жени. Вкарването им в научен оборот, което е въпрос на по-близко или по-далечно бъдеще, със сигурност ще подскаже нови, неподозирани гледища към темата.

Ясно е обаче, че и най-широката гама от османотурски документи не би могла да даде задоволителен отговор на всички въпросителни, които поражда темата за жените. Като техен основен минус трябва да се отчете това, че те отразяват положението на жените християнки само доколкото християнското население влизало в контакт с османските официални институции – кога принудително, кога по своя воля. Фактът, че в Османската империя на християните било позволено да решават вътрешните проблеми на своята общност, включително и семейно-брачните си въпроси, съобразно техните собствени традиции и религиозни стандарти, създава един значителен вакуум. Този вакуум ще се опитаме да запълним поне донякъде с помощта на домашните извори (приписки, надписи, жития, дамаскини и пр.)²⁵, колкото и оскъдна да е информацията, която те носят с оглед на нашата тема. Все със същата цел ще се възползваме от пътеписите и дневниците на различни западноевропейци, посетили владенията на падишаха, както и от някои любопитни данни, съдържащи се в докладите, изпращани от балкански функ-

---

²⁴ *Евлия Челеби*. Пътепис. Превод от османотурски, съст. и ред. Стр. Димитров. С., 1972; *Неири, Мехмед*. Огледало на света (История на османския двор). Прев. М. Калицин. С., 1984; Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан. Превод от османотурски език, студия и коментар М. Калицин. С., 1992; *Калицин, М.* Корона на историите на Ходжа Садеддин. Първа част. Превод от османотурски език, студия и коментари. В. Търново, 2000.

²⁵ *Иванов, Й.* Български старини из Македония. Фотот. изд. С., 1970; Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съст. и ком. В. Начев и Н. Ферманджиев. С., 1984; СБЛ. Т. II. Ораторска проза. Съст. и ред. Л. Грашева; Т. IV. Житиенписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. С., 1986; и др.

ционери на католическата църква до Рим – колкото и повърхностни, неточни или пристрастни да се оказват наблюденията на мнозина от тях²⁶.

Съвсем съзнателно сме се опитвали да останем възможно по-близко до историческите свидетелства и да избягваме изкусителната патерица на етноложките и фолклорни данни (късни записи на обичайното право и произведения на народното творчество), така често използвани в теми като нашата. Разбира се, те не биха могли да бъдат елиминирани напълно, та дори и в негативен план – съпоставката между тях и истинските извори например би могла да ни разкаже твърде много за това, как една епоха ражда своите митове, включително и митовете за жената.

* * *

Длъжни сме накрая да кажем нещичко за характера и методиката на изследването.

До голяма степен насочеността на труда може да бъде определена като социално-икономическа, което естествено е предпоставено от широките възможности за социално-икономически анализ, които дава османотурската документация. В изложението доста активно са използвани т.нар. количествени методи. Веднага се налага уговорката обаче, че въпреки привидното им изобилие данните, с които разполагаме, в никакъв случай не са представителни в статистическия смисъл на думата²⁷. Ето защо всички процентни показатели, извлечени от тяхното обобщаване, трябва да се възприемат с голяма доза условност. Те със сигурност няма да съответстват на реалните проценти, характеризиращи социално-икономическата действителност в

---

²⁶ Френски пътеписи за Балканите (XV–XVI в.). Съст. и ред. Б. Цветкова. С., 1975; *Герлах, Ст.* Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева. Предговор и ред. Б. Цветкова. С., 1976; Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. С., 1979; Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX в.). Увод, съст. и коментар М. Тодорова. С., 1987; Македонија во делата на странските путописци. 1371–1777. Подготвил Ал. Матковски. Скопје, 1991; Балканот во делата на странските путописци во времето на турското владеење (Яничари, хареми, робови). Приредил Ал. Матковски. 2 (1664–1779). Скопје, 1992; Документи за католическата дейност в България през XVII век. Н. ред. Св. Станимиров. С., 1993; Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век. Увод, подбор и коментар М. П. Йонов. С., 1986 и др.

²⁷ Срв. *Мутафчиева, В.* За точните методи в областта на историческата демография. – ИП, 1973, 4, 134–141.

Румелия и на точното място на жените в нея. Но независимо от всички несъвършенства на количествения метод и независимо от неизбежния за него вероятно немалък коефициент на грешка статистиката би могла да ни бъде полезна – най-малкото дотам, че да ни помогне да очертаем по един задоволителен начин поне най-общите контури на явленията.

Паралелно със социално-икономическия в монографията има един много силен юридически уклон, продиктуван от убеждението, че без познаването и разбирането на законовата рамка (или по-скоро на множеството валидни за тази епоха законови рамки – ислямското религиозно, османското светско, християнското каноническо, както и обичайното право) фактите просто увисват в пространството без смислено обяснение. Непрекъснатото преплитане и противоборство между различните правни модели, в които се вместилият животът на румелийската жена – мюсюлманка или християнка, всъщност беше и едно от големите предизвикателства на темата.

На трето, но не и на последно място, иде културологичният елемент, който именно ни дава ключа към адекватното възприемане на едни или други обективно регистрирани явления. Който и да е факт от битието на хората (а в частност и на жените) през далечната османска епоха може и трябва да се тълкува не толкова или най-малкото не само съобразно днешните ни морално-етични принципи и възгледи, колкото от гледна точка на валидните за онази епоха ценности, които, от своя страна, също не били монолитни, а варирали според социокултурния и етноконфесионалния „бекграунд“ на индивидите. Едни и същи неща често били осмисляни по съвършено различен начин от подчиненото на османците християнско население, от представителите на местната мюсюлманска общност и от западноевропейските наблюдатели. Полагахме изрично старание да държим сметка за тази полифония и да не изпадаме в плен на една-единствена (българо- или по-точно християноцентрична) гледна точка. Както е добре известно, възгледите, нормите и дори предразсъдъците в областта на сексуалните отношения и пола са сред най-консервативните компоненти в общественото съзнание. В известен смисъл те са структурообразуващи при изграждането на различните цивилизационни модели. Ето защо всяка по-рязка промяна на тези стереотипи, особено ако е свързана с елемент на насилие, отеква силно в общественото съзнание и предизвиква в него истински културен шок. За християнското население на Балканите османското завоевание без съмнение изиграло ролята ако не на една внесена отвън „сексуална революция“, то поне на много сериозно предизвикателство към утвърдените в течение на столетия стереотипи на взаимоотношения между половете – факт, който винаги се опит-

вахме да държим пред скоба при прочита на домашните извори, за да намерим верния мащаб на нещата и да отграничим реалните плюсове и минуси в женския статут, настъпили след завоюването, от въображаемите.

Поначало женските изследвания винаги залагат – в по-голяма или в по-малка степен – на компаративния подход. Абсолютно задължителен за тях е сравнителният анализ между двата пола, който разбира се, стои в основата и на тази монография. В нашия случай неизбежна беше и една друга съпоставка – между положението на християнката и това на мюсюлманката, а в частност – и на новопомюсюлманчената. Компаративен елемент в изследването присъства и там, където се очертава възможност за едно що-годе адекватно сравнение между положението на жените от Османската империя (съответно нейните български провинции) и Западна Европа. По-трудно осъществимо поради липсата на равностойни по характер извори е сравнението между положението на женския пол преди и след османското завоюване. Разбира се, винаги съществува опасността от един непремерен компаративизъм, който се насилва да съпоставя несъпоставими и извадени от конкретноисторическия им контекст величини – опасност, която сме се старали да избегнем, макар и може би невинаги успешно. Смятаме обаче, че като цяло при едно внимателно боравене с него компаративният метод би могъл да послужи като добър механизъм за контекстуализиране на женската история в руслото на общата.

* * *

Генералните изводи, до които би достигнало всяко едно изследване, посветено на проблемите на жената през Средните векове, трябва да се смятат за повече или по-малко предизвестени, независимо за коя точно страна или регион става дума – едва ли някой би могъл сериозно да оспори второстепенното положение на нежния пол през тази епоха. Убедени сме въпреки това, че очертаването на конкретните детайли на женския статут няма да бъде излишно най-малкото защото се отнася до половината от демографския потенциал на обществото, и то за „по-хубавата“ негова половина.